

Hadislerde Mübhemat: Kavramsal Çerçeve ve Delalet Ettiği Yönler ^a

^{id} SERVET HAYMA ^b ^{id} MUSTAFA ÖZTOPRAK ^c

Öz: Mübhemat, anlam itibariyle bilinmezlikleri barındıran bir konudur. Tespit ve anlam odaklı çalışmalarda ortaya çıkarılması gereken yönlerdendir. Özellikle dini metinlerden Kuran ve hadiste mübhem yönleri bilmek önem arz etmektedir. Şarinin maksadını anlamada olmazsa olmazıdır. Hadislerde mübhem noktaların oluşması ya Allah Rasulünün anlatım şekliyle ya da ravilerin tasarruflarıyla meydana geldiği tespit edilmektedir. Asrısaadetten sonra yaşayan Müslümanlar için okudukları metni anlamak yegâne hareket noktasıdır. Her bir şerh müellifinin konuya dair her türlü bilgiye ulaşmasını beklemek insani özelliklere aykırı bir durumdur. Mübhemata dair farklı âlimlerin tespit ve değerlendirmelerini birleştirmek ve düzenli bir halde sunumunu yapmak konuyu anlamaya yardımcı olacaktır. Dolayısıyla hadislerde mübhemat konusuna bütüncül bir bakışla meselenin uygulama noktasındaki yönlerini tespit etmek gerekir. Biz de bu noktada, toplu olarak daha önce mezkûr konuda çalışma yapılmadığı için, hadislerde mübhemat konusunu kavramsal çerçeve ve delalet ettiği yönler itibariyle inceledik. Makale çerçevesinde verdiğimiz örnekleri, üzerinde daha fazla şerh çalışması yapılan Buhari ve Müslim'in *el-Camiü's-Sahih*'lerinden verdik.

Anahtar Kelimeler: Hadis, mübhem, anlam, yorum, şerh.

^a Bu makale, Servet Hayma tarafından Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde yapılan *Buhârî'nin El-Câmiu's-Sahîh'inde Geçen Mübhem Şahsiyetlerin Tespit ve Değerlendirilmesi* (Hac Bölümü ile Cihâd Bölümü Arasında Yer Alan Hadisler) başlıklı yüksek lisans tezi esas alınarak hazırlanmıştır.

^b DİB, Diyanet Akademisi, Eskişehir Dini İhtisas Merkezi
servethayma@gmail.com

^c ESOGÜ, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü
mustafaoztoprak@yaani.com

Mubhamat in Hadith: Its Conceptual Framework and the Aspects It Refers to

Abstract: Mubhamat is a subject that contains unknowns in terms of meaning. It is one of the aspects that should be revealed in detection and meaning-oriented studies. It is especially important to know the ambiguous aspects of the Qur'an and hadith from religious texts. It is indispensable in understanding the purpose of the Shari'. It is determined that the formation of ambiguous points in the hadiths occurs either by the narration of Allah's Apostle or by the savings of the ravis. It is contrary to human characteristics to expect each commentary author to reach all kinds of information on the subject. Combining the findings and evaluations of different scholars on the subject and presenting them in an orderly manner will help to understand the subject. Therefore, in the hadiths, it is necessary to determine the aspects of the issue at the point of application with a holistic view of the subject of mubhamat. At this point, since no studies have been done on the subject of the aforementioned issue collectively, we have examined the subject of mubhamat in the hadiths in terms of the conceptual framework and the aspects it indicates. We have given the examples we have given within the framework of the article from *al-Jami' al-Sahih*s of Bukhari and Muslim, on which further commentary studies have been carried out.

Keywords: Hadith, mubham, meaning, interpretation, commentary.

Giriş

Bir kavramı ve onun delalet ettiği unsurları tespit etmek için öncelikle kelime bazında tespitler yapmak gerekir. Bu noktada mübhem kelimesinin incelenmesi elzemdir. Sülasi olarak “بهم / b-h-m” kökünden türeyen mübhem kelimesi, if’al babından ismi mef’ûl kalıbındadır. Sülâsî kök anlamında “konuşamamak, iş kendisine karışık gelmek, bir şeyi çözmekten yoksun kalmak, yol güzergâhının karıştırılıp ayırımına varamamak, maksadını anlata-mamak” gibi anlamlara gelmektedir.¹ If’al babından ism-i mef’ûl kalıbında olan mübhem kelimesi “ne olduğu açıkça anlaşılmayan, muğlak kalması nedeniyle işin aslını idrak edememe, kapalı olması”² anlamlarına gelmektedir. Sözlük anlamını verdiğimiz bu kelime hadis ıstılahı olarak hem mastar hem de ism-i mef’ûl kalıbıyla kullanılmaktadır. Şimdi her iki ıstılahı da değinmek istiyoruz: İbham; hadisin sened veya metninde bir şahsın ismini vermeyip “فُلَانٌ fülân, إِمْرَأَةٌ imrae, رَجُلٌ racül, سِكَا sika, شَيْخٌ şeyh” gibi bir kelimeyle yetinerek kapalı bırakmak³ veya kısaltma için râvinin adının hiç belirtilmemesi⁴ şeklinde tanımlanır

Mübhem; hadisin metninde veya senedinde isimlerinin zikredilmesinden gafil kalınan erkek ve kadınlar,⁵ ihtisar için râvinin

¹ Cemâluddîn Muhammed el-Ensârî İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, 1. Baskı (Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 2005), 7/52; Meccuddîn Muhammed Fîrûzâbâdî, *Kâmûsü'l-muhît*, 2. Baskı (Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 2007) 4/14.

² İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, 53.

³ Abdullah Aydın, *Hadis İstılahları Sözlüğü*, 9. Baskı (İstanbul: İFAV Yayınları, 2016), 123; Emin Aşıkutlu, “Mübhem”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 31/434.

⁴ Emin Aşıkutlu, “Meçhul”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28/286.

⁵ Abdülğani b. Saîd el-Ezdî, *el-Çavâmiz ve'l-mübhemât*, 1. Baskı (Lübnan: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 2006), thk. Râid Yusuf Cihad, 27, (Muhakkikin takdim bölümü); Ebû Amr Takîyüddîn İbn Salâh eş-Şehrezûrî, *Ulûmu'l-hadîs*, thk: Nureddîn İtr, (Beyrut: Dâru'l-fîkr, 2010), 375; Ebû Zekerîyya en-Nevevî, *İrşâdu tullâbi'l-hakâik ilâ ma'rifeti süneni hayri'l-halâik*, 1. Baskı, thk: Nureddîn İtr (Dimaşk: Dâru'l-minhâc, 2019), 206; Muhammed b. Ahmed el-Kastallânî, *Kitâbu'l-ifsâh ani'l-mu'cemi min idâhi'l-ğâmizi ve'l-mübhem*, 1. Baskı, (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2007), 23; Irâkî, *el-Müstefâd min mübhemâtî'l-metn ve'l-isnâd*, (Muhakkikin takdim bölümü), 1/18; Ebû'l-fazl Celâluddîn es-Suyûtî, *Tedribü'r-râvi fi şerhi takrîbi'n-Nevevî* (Kahire: Dâru'l-hadîs, 2010), 599; Nureddîn İtr, *Menhecü'n-nakdi fi ulûmi'l-hadîs*, 37. Baskı (Dimaşk:

isinin zikredilmediği rivâyet,⁶ ismi, künyesi veya lakabı zikredilmeyen râvi,⁷ müsnidin “bir adam rivâyet etti” diyerek naklettiği,⁸ ruvâtı meyanına “ابن فلان، رجل، بعضهم، شيخ، فلان” bu şekilde mübhem bir kimse girmiş olan hadistir.⁹ Mübhem kavramı hadis ıstılahında bir de mübhem cerh şeklinde “müfesser cerhin karşıtı” olarak da kullanılır.¹⁰

Mübhem rivâyetin hem senede hem de metne bakan tarafı vardır. Hadis kitaplarında bu konu *mübhemü'l-isnâd ve mübhemü'l-metn* şeklinde geçer. Biz de makalenin ileriki aşamalarında bu konuyu örneklerle açıklayacağız.

Hadis metinlerinde ve senedlerde mübhem kişiler bulunmaktır. Bu kişilerin varlığını metin ve senedde geçen ve belirsizlik ifade eden kelimelerden anlarız. Biz bu başlık altında, belirsizlik ifade eden yani mübheme delalet eden lafızlara değineceğiz.

Hadis kitaplarını araştırdığımızda karşımıza en fazla “رجل racül” ve “امرأة imrae” kelimeleri çıkmaktadır. Muhaddisler mübhem lafızlar arasındaki en kapalı kelimelerin bu ikisi olduğunu tespit etmişlerdir.¹¹ Bir örnek olması bakımından şu rivâyet, meseleyi somut hale getirecektir:

عَنِ ابْنِ عَبَّاسٍ، أَنَّ رَجُلًا قَالَ: يَا رَسُولَ اللَّهِ، الْحُجُّ كُلَّ عَامٍ؟

İbn Abbas rivâyet etmiştir ki; bir adam (racül) şöyle dedi: “Ya Resûlallah! Hac, her sene midir?”¹²

Dâru'l-fikr, 2018), 147.

⁶ İbn Hacer el-Askalânî, *Nüzhetü'n-nazar fî tavâzîhi nuhbeti'l-fiker*, 1. Baskı (Beyrut: Müessesetü'r-risâle nâşirûn, 2014) 115.

⁷ Sehâvî, *Fethu'l-muğîs bi-şerhi elfiyeti'l-hadîs li'l-İrâkî*, 1. Baskı, (Riyad: Dâru'l-minhâc, 2005), thk: Abdülkerim b. Abdillâh, Muhammed b. Abdillâh, 4/345; Accâc el-Hatîb, *Usûlü'l-hadîs* (Beyrut: Dârü'l-fikr, 2009) 176; Talat Koçyiğit, *Hadis Usûlü*, 17. Baskı (Ankara: TDV Yayınları, 2018), 124; Aydın, *Hadis İstılahları Sözlüğü*, 190.

⁸ Birgîvî Mehmed Efendi, *Risaletü usûli'l-hadîs*, trc: Talha Alp, 1. Baskı, (İstanbul: Yasin Yayınevi, 1998), 76.

⁹ Babanzâde Ahmed Naim, *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrîd-i Sarîh Tercümesi ve Şerhi*, 1. Baskı (İstanbul: DİB Yayınları, 2019), 1/290.

¹⁰ Aşikkutlu, “Mübhem”, 31/434.

¹¹ en-Nevevî, *İrşâdu tullâbi'l-hakâik*, 206.

¹² Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed eş-Şeybânî, Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, thk. Şuayb el-Arnaût-Âdil Mürşid, (Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1995-2001.), 4/471.

Bu hadisi farklı kaynaklarda araştırdığımızda “racül” ifadesiyle belirtilen kişinin sahâbîlerden Akra’ b. Hâbis olduğu tespit edilmektedir.¹³ Muhaddisler mübhem lafızları kapalılık yönünden dört kısma ayırmışlardır. Bu lafızları en kapalı olandan en hafifine göre şu şekilde sıralayabiliriz:

Birinci kısımda; راجل *racül* (adam) ve امرأة *imrae* (kadın) vardır ki, metinlerde en fazla bu lafızlarla karşılaşırız.

İkinci kısımda; ابن *ibnün* (oğul), بنت *bintün* (kız), ابن *ibnüfûlan* (fûlanın oğlu), بنت *binüfûlan* (fûlanın kızı), اخ *ehun* (erkek kardeş), أخت *uhtün* (kız kardeş),

Üçüncü kısımda; عم *ammün* (amca), عمة *ammetün* (hala), أب *ebün* (baba), أم *ümmün* (anne), خال *halün* (dayı), خالة *haletün* (teyze),

Dördüncü kısımda ise; زوج *zevcün* (koca), زوجة *zevcetün* (karı), عبد *abdün* (köle), ولد *veledün* (çocuk), kullanılmıştır.¹⁴

1. Hadiste Mübhemlik

Mübhem rivâyetin sened ve metne bakan tarafının bulunduğunu ve bunların *mübhemü'l-isnâd* ve *mübhemü'l-metn* şeklinde iki grupta incelendiğini vurgulamıştık. Şimdi bu konuyla ilgili gerekli açıklamaları zikredebiliriz:

Bir hadis, sened ve metin olmak üzere iki esastan müteşekkildir. Dolayısıyla ibhamlık hem sened hem de metinde meydana gelebilir. Örneğin; hadislerin bazen sened kısımlarında isimleri zikredilmeyen kişiler; راجل *an raculin*, امرأة *an imraetin* vb. şekilde geçmektedir ki râvi hadis aldığı hocasını açıkça belirtmemiştir. İşte böylesi ibhama *mübhemü'l-isnâd* denmektedir. Bazen de metin kısımlarında isimleri zikredilmeyen kişiler; جاء راجل *cae raculün*, جاءت امرأة *caet imraetün* v.b şekilde geçmektedir ki buna da *mübhemü'l-metn*

¹³ Süleyman b. el-Eş'as es-Sicistânî Ebû Dâvûd, *Sünenü Ebî Dâvûd*, (Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 2015.), “el-Menâsik”, 1; Ebû Abdillâh el-Kazvînî İbn Mâce, *Sünenü İbn Mâce*, (Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 2017.), “Ebvâbu'l-Menâsik”, 2; Ebû Abdîr-rahmân en-Nesâî, *Sünenü Nesâî*, (Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 2017.), “Menâsiku'l-Hacc”, 1.

¹⁴ en-Nevevî, *İrşâdu tullâbi'l-hakâik*, 206, Irâkî, *el-Müstefâd min mübhemâti'l-metn ve'l-isnâd*, 1/16-17, es-Suyûtî, *Tedribü'r-râvi*, 599-608; Aydın, *Hadis İstılahları Sözlüğü*, 190, Aşıkutlu, “Mübhem”, 31/436.

denmektedir.¹⁵ Şimdi bu başlıkları ayrı ayrı örnekleriyle birlikte açıklayalım.

1.1. Mübhemü'l-İsnâd

Bir râvinin hadis aldığı hocasının ismini zikretmeyip, “bana bu hadisi, bir şeyh, bir adam, bir kadın, fülânın babası, fülânın annesi, fülânın amcası, fülânın teyzesi, fülân, bir arkadaşım rivâyet etti” gibi lafızları kullanarak yaptığı rivâyete *mübhemü'l-isnâd* denir.¹⁶ Bu konuya Nesâî'nin *es-Sünen*'inde geçen şu rivâyet örnek olarak verilebilir:

عَنْ رَجُلٍ، عَنْ سَعِيدِ بْنِ جُبَيْرٍ، قَالَ: كُنْتُ عِنْدَ ابْنِ عَمْرٍ، فَسُئِلَ عَنْ نَبِيذِ الْجَرِّ، فَقَالَ: «حَرَمَهُ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ»، وَشَقَّ عَلَيَّ لَمَّا سَمِعْتُهُ، فَأَتَيْتُ ابْنَ عَبَّاسٍ، فَقُلْتُ: أَلَا ابْنُ عَمْرٍ سُئِلَ عَنْ شَيْءٍ، فَجَعَلْتُ أُعْظِمُهُ، قَالَ: مَا هُوَ؟ قُلْتُ: سُئِلَ عَنْ نَبِيذِ الْجَرِّ، فَقَالَ: صَدَقَ، «حَرَمَهُ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ»، قُلْتُ: وَمَا الْجَرُّ؟ قَالَ: «كُلُّ شَيْءٍ صُنِعَ مِنْ مَدَرٍ»

Bir adam Said b. Cübeyr'den (r.a.) şöyle rivayet etmiştir: İbn Ömer'in yanındaydım, ona testi içinde meşrubat bekletmenin hükmü soruldu. O da “Rasûlüllâh onu haram kıldı.” dedi. Bunu duyduğumda hüküm bana çok ağır geldi ve İbn Abbas'ın yanına gittim ve ona “İbn Ömer'e bir şeyden soruldu da verdiği hüküm bana çok ağır geldi.” dedim. İbn Abbas: “Nedir o?” deyince, ben de “Testi içinde meşrubat bekletmenin durumu soruldu, (O da haram dedi.) dedim. İbn Abbas: “İbn Ömer doğru söylemiş.” dedi. Ben de “Testi nedir?” diye sordum. “Topraktan yapılan her kapıdır.” dedi.¹⁷

Çağdaş şarihlerden İtyûbî (öl. 1947-2020), el-Mizzî'nin (öl. 742/1341) *Tuhfetü'l-Eşraf* adlı eserinden nakille bu hadisin senedinde *an racûlin* ifadesiyle geçen mübhem kişinin Ebû Bişr Cafer b. İyâs olduğunu söylemiştir.¹⁸

Muhaddisler hadise hüküm verirken özellikle sened tenkidine

¹⁵ en-Nevevî, *İrşâdu tullâbi'l-hakâik*, 206 (Muhakkikin tahkik bölümü); Nureddîn İtr, *Menhecü'n-nakdi fî ulûmi'l-hadis*, 147; Aşıkutlu, “Mübhem”, 31/435.

¹⁶ Irâkî, *el-Müstefâd min mübhemâti'l-metn ve'l-isnâd*, 1/18; İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar fî tavzîhi nuhbeti'l-fiker*, 115; Nureddîn İtr, *Menhecü'n-nakdi fî ulûmi'l-hadis*, 147.

¹⁷ Nesâî, “el-Eşribe”, 28. Ayrıca bkz. Ebû Dâvûd, “el-Eşribe”, 7.

¹⁸ İtyûbî, Muhammed b. Ali b. Âdem b. Musa el-İtyûbî el-Vellevî. *Zahîretü'l-'ukbâ fî şerhi'l-Müctebâ*, 1.Baskı (Riyad: Dâru'l-berûm, 2003) 40/210-211.

daha fazla önem vermişlerdir. Hadisin sened kısmında zikredilen râvilerin tanınması hadisin kabul ve reddi açısından oldukça önemlidir. Bu sebeple râvilerin adalet ve zabtı hakkında birçok araştırma yapılmıştır. Ancak kendisi tanınmayan bir kişinin adaletinin ve zabtının bilinmesi mümkün olmayacaktır.¹⁹ Bu da *mübhemü'l-isnâdın* tespitin önemi ortaya koymaktadır.

1.2. Mübhemü'l-Metn

Hadis metninin içinde “bir adam geldi, bir kadın soru sordu, fülân geldi” vb. lafızların bulunmasına *mübhemü'l-metn* denir. Bu konuya Buhârî'nin *es-Sahîh*'inden şu rivâyet örnek verilebilir:

أَنَّ يَعْلى قَالَ لِعُمَرَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ: أَرِنِي النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ حِينَ يُوحَى إِلَيْهِ، قَالَ: فَبَيْنَمَا النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ بِالْجِعْرَانَةِ، وَمَعَهُ نَفَرٌ مِنْ أَصْحَابِهِ، جَاءَهُ رَجُلٌ فَقَالَ: يَا رَسُولَ اللَّهِ، كَيْفَ تَرَى فِي رَجُلٍ أَحْرَمَ بِعُمْرَةٍ، وَهُوَ مُتَضَمِّحٌ بِطَيْبٍ، فَسَكَتَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ سَاعَةً... فَقَالَ: «أَيْنَ الَّذِي سَأَلَ عَنِ الْعُمْرَةِ؟» فَأَتَى بِرَجُلٍ، فَقَالَ: «اغْسِلِ الطَّيْبَ الَّذِي بِكَ ثَلَاثَ مَرَّاتٍ، وَانْرِغْ عَنْكَ الْجَبَّةَ، وَاصْنَعْ فِي عُمْرَتِكَ كَمَا تَصْنَعُ فِي حَجَّتِكَ»

Ya'lâ İbn Ümeyye, Hz. Ömer'e (r.a.) “Hz. Peygamber'e (s.a.s.) vahiy gelirken, Hz. Peygamber'i (s.a.s.) bana göster.” demişti. Hz. Peygamber sahâbîlerden bir toplulukla birlikte Cîrâne'de bulunuyordu. Bu sırada ona bir adam geldi ve “Yâ Resûlallah! Güzel kokulanmış olarak umre ihramına giren birisi hakkında görüşün nedir?” diye sordu. Hz. Peygamber (s.a.s.) bir an sustu... Sonra “Umre hakkında soru soran kişi nerede?” dedi ve bunun peşine yanına birisi getirildi. Resûlullah ona: “Güzel koku sürülen yeri üç kere yıka, üzerindeki cübbeni çıkar, haccında yapacağın şeyler gibi, umrende de aynılarını yap!” buyurdu.²⁰

Aynî hadiste “nefer” şeklinde geçen sahâbî grubunun Huneyn savaşına katılan bir grup olduğunu zikretmiştir. Bulkînî “adam” şeklinde ifade edilen kişinin hadisin râvisi Ya'lâ b. Ümeyye olduğunu ve bu görüşün tercih edildiğini söylemiştir.²¹ Hadisin Müslim'de geçen tarikinde de Hz. Ömer'e bu soruyu soran kişinin biz-

¹⁹ İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar fî tavzîhi nuhbeti'l-fiker*, 116.

²⁰ Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *el-Câmiu's-Sahîh*, 3. Baskı, (Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 3. Basım, 2017.), “Hacc”, 17; Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc el-Müslim, *el-Câmiu's-Sahîh*, 2. Baskı, (Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 2016.), “Hacc”, 8.

²¹ el-Bulkînî, *el-lfham*, 153.

zat Ya'lâ b. Ümeyye olduğu bilgisi elde edilebilir.²² Ancak bu olayda ihram sorusunu soran kişinin farklı bir kişi olduğunu düşünüyoruz. Nitekim kaynaklarımızda "racül" şeklinde ifade edilen kişinin hadisin râvisi Ya'la'nın kardeşi Ata' b. Münye/Ümeyye olduğu kaydedilmiştir.²³ Kâmil Miras (1875-1957) en kuvvetli rivâyete göre bu kişinin Ya'lâ b. Ümeyye'nin kardeşi Atâ b. Ümeyye olduğunu zikretmiştir.²⁴ Kaynaklarımızda ayrıca Amr b. Sevâd ismi geçmektedir. Ancak bu şekilde isimlendirilmesi doğru değildir. Doğru kullanımı adamın isminin Sevâd b. Amr olduğudur.²⁵

Yukarıda ifade edildiği üzere muhaddisler özellikle metinde geçen mübhem lafızları çok kullanılanlardan az kullanılanlara doğru dört kısma ayırmışlardır.

1.3. İsnad ve Metinde Geçen Kişilerin Mübhem Bırakılma Nedenleri

İsnadda mübhem kişi kullanmanın birçok sebebi bulunmaktadır. Hadise etkisi açısından isnad veya metinde mübhem kişinin varlığı farklı sonuçlar doğurmaktadır. Bunların râviler açısından açıklanabilir veya bilgi eksikliğinden kaynaklanan yönleri olabilmektedir. Şimdi bu sebepleri isnad ve metin açısından açıklayalım:

İsnadda geçen kişilerin mübhem bırakılma nedenleri hakkında şu tespitler yapılabilir: Râvi hadis aldığı hocasının adını bilmeyebilir, râvi hadis aldığı hocasının adını bildiği halde ihtisar etmek isteyebilir, râvi hadis aldığı hocasının adını söylemeye gerek duymayabilir veya adında şüphe etmiş olabilir, râvi sahâbî râvisinin adil olmasından hareketle kişiyi ibhâm etmiş olabilir, râvi kendinden hadis aldığı hocası veya da isnad zincirinin herhangi bir yerinde yer alan kişiyi hadisin zayıf kabul edilmesi endişesiyle gizlemiş olabilir.²⁶

²² Müslim, "Hacc", 6-9.

²³ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 3/461; el-Aynî, *Umdetü'l-kârî*, 9/216-217.

²⁴ Kâmil Miras, *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrîd-i Sarîh Tercümesi ve Şerhi*, 5/61.

²⁵ Ebü'l-Fazl Kadî İyâz, *es-Sifâ' bi-ta'rîfi huku'ki'l-Muştafâ*, 1. Baskı, (Dubai: Câizetü Dubai'l-Devliyyeti, 2013), 742-743; Ebû Hafs Sirâcüddîn İbnü'l-Mülakkın, *et-Tavzîh li şerhi'l-cami'î-s-sahîh*, 1. Baskı, (Beyrut: Dâru'l-felâh, 2008), 11/86.

²⁶ İrâkî, *el-Müstefâd min mübhemâti'l-metn ve'l-isnâd*, 1/28, Aşıkutlu, "Mübhem", 31/436.

Metinde geçen kişilerin mübhem bırakılma nedenleri ise şunlardır: Râvi soru soran veya olayın hakkında gerçekleştiği kişiyi tanımayabilir, râvi kişinin isminde şüphe etmiş veya aldanmış olabilir, râvi muhatabı daha önemli bir yere sevk etmek için ihtisar yapmak isteyebilir, râvi “Kim bir müminin hatasını gizlerse Allah da hem dünyada hem de ahirette onun hatasını gizler.”²⁷ hadisiyle amel etmek istediği için kötü özelliği olan kişiyi gizleyebilir, râvi o kişiyi yüceltmek isteyebilir, râvi kendisine özgü bir amaçtan dolayı kişiyi gizlemiş olabilir, râvi kişiye önem vermediği için gizleyebilir, râvi mübhem kişinin ismini anmaya gerek duymamıştır, râvi eğitim amacıyla öğrenciyi mübhem şahsı araştırmaya yöneltmek isteyebilir.²⁸

2. Mübhem Kavramının İstılahlaşma Süreci

Bir ilim, sanat veya uzmanlıkla ilgili kavramı belirten kelimeye ıstılah denir.²⁹ Tabii ki her ilim, sanat ve uzmanlık kendi ıstılahlarını tarihi serüven içinde olgunlaştırır. Olgunlaşan ıstılahların bazen sözlükteki anlamıyla bir irtibatının olmadığı anlaşılır. İşte bu ıstılahların tarih seyri içinde geçirdiği anlam değişikliklerini fark etmeden ilimlerin künhüne yeterli derecede vakıf olmak zor görünmektedir. Konumuzla alakalı kısımda özellikle hadis ıstılahlarının oluşum süreci anlaşılmadan hadis usûlünü anlamak mümkün değildir.³⁰ Hadis ilminde özellikle kabul ve ret açısından hadislerin tasnifinde, râvilerin cerh ve ta’dil işlemleri ve lafızlarında, sema ve tahammülde kullanılan ıstılahlar zaman içinde değişimler yaşamıştır. Örneğin; hicri ikinci asırda kullanılan bir ıstılah, bir asır sonra farklı manada kullanılır hâle gelebiliyordu. Bu konuda en belirgin örneklerden birisi *maktu* teriminin etrafından şekillenmiştir. Hicri üçüncü asırdan itibaren “*Tabiünden bize aktarılan sözler ve fillerdir.*” diye tanımladığımız *maktu* hadisi İmam Şafîi (öl. 204/820)

²⁷ Müslim, “ez-Zikr ve’l-Dua”, 38.

²⁸ Irâkî, *el-Müstefâd min mübhemâtî’l-metn ve’l-isnâd* 1/26-27; Aşıkkutlu, “Mübhem”, 31/436.

²⁹ Halim Öznurhan, “İstılah”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 2. Baskı, (Ankara: TDV Yayınları, 2020), Ek 1/575.

³⁰ Ahmet Yücel, *Hadis İstılahlarının Doğuşu ve Gelişimi – Hicri İlk Üç Asır*, 3. Baskı, (İstanbul: İFAV Yayınları, 2020), 21.

şöyle tanımlamıştır: “Maktu, isnadı muttasıl olmayan rivâyettir.” Hâlbuki bu tanım *munkatî hadisin* tanımını oluşturmaktadır.³¹

Hadis ilminde *mübhem* kavramının ilk dönemlerde *mürsel*, *meçhul* ve *mühmel* gibi kavramlarla birlikte ele alınıp, daha sonraki devirlere ise kendine özgü bir kullanım oluşturması ve usûl kitaplarında “*mübhemât*” başlığı altında incelenmesi ıstılahın oluşmadaki tarihi seyri ortaya koymaktadır. Şimdi *mübhem* kavramının ıstılahlaşma sürecinde ilişkili olduğu kavramlara değinmek yerinde olacaktır.

2.1. Mübhem-Mürsel İlişkisi

Mürsel: İsnadın sonunda tabiînden sonraki râvinin düştüğü hadis,³² isnadında, sahâbî olan râvisi veya diğer râvilerinden biri zikredilmeyen hadis,³³ tabiîn neslinden birinin doğrudan Hz. Peygamber’den (s.a.s.) naklettiği hadis³⁴ gibi farklı şekillerde tanımlanmaktadır. Mübhem ile mürsel kavramı arasındaki benzerlik özellikle o dönemde ilk asırlarda mübhem kavramının içerdiği geniş anlam³⁵ ve sahâbî râvilerin ibham edilmesinden kaynaklıdır. İlk dönemlerde sahâbî râvisi mübhem olan rivayetler *münkâtî* ve *mu’dal* kavramlarını da kapsayan anlamıyla mürsel hadis başlığı altında incelenmiştir.³⁶

2.2. Mübhem-Meçhul İlişkisi

Meçhul: Hadis ilminde öğrenci olarak meşhur olmamış, hadis âlimleri tarafından bilinmeyen, rivâyet ettiği hadis sadece bir yünden (bir râviden) bilinen, bu sebeple de yeterince tanınmayan râvidir.³⁷ Bu bilinmeme durumu ya zât açısından ya da ta’dil ve

³¹ en-Nevevî, *İrşâdu tullâbî'l-hakâik*, 265; Aydın, *Hadis İstılahları Sözlüğü*, 170; Mehmet Efendioğlu, “Maktu”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 27/457.

³² İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar fî tavzîhi nuhbeti'l-fiker*, 89.

³³ Salahattin Polat, “Mürsel”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/52.

³⁴ Aydın, *Hadis İstılahları Sözlüğü*, 213.

³⁵ Usûl âlimleri ve fıkıhçılar mürsel kavramının kapsamında *münkâtî* ve *mu’dal* hadisi de değerlendiriyorlardı.

³⁶ Aşıkkutlu, “Mübhem”, 31/435.

³⁷ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye fî ilmi'r-rivâye*, 1.Baskı, (Lübnan: Müessesü'r-risâle, 2013), 103; es-Suyûtî, *Tedribü'r-râvi fî şerhi takrîbi'n-Nevevî*, 274; Babanzâde Ahmed

cerh diye isimlendirilen hâl açısından olabilir. Yani meçhul râviler *mechulu'l-ayn* ve *mechulu'l-hâl* şeklinde ikiye ayrılır. Bir râvinin; meşhur olduğu isim, künye vs. yerine tanınmadığı bir özelliğiyle adlandırılması veya kısaltma ya da başka bir sebepten dolayı adının anılmayıp ibhâm edilmesi ya da bir tek râvisinin bulunması meçhul olma sebeplerindendir.³⁸ Meselâ Muhammed b. Sâib b. Bîşr el-Kelbî adlı râviyi bazı hadis râvileri, ceddine nispetle Muhammed b. Bîşr, bazıları Hammâd b. Sâib, bazıları da Ebü'n-Nadr, Ebû Saîd, Ebû Hişâm gibi farklı isim ve künyelerle adlandırmışlar ve bu râvinin kimliği ve kişiliğini belirsiz hale getirmişlerdir.³⁹

Yukarıda belirttiğimiz gibi, hadis ilminde meçhul râviler iki kısımda ele alınır. Bunlardan *mechulu'l-hâl* dediğimiz kısım cerhta'dil konusuyla alakalıdır ve mübhem hadise benzer bir yönü yoktur. Ancak ikinci kısım olan ve *mechulu'l-ayn* dediğimiz kısımda kişinin ibhâm edilme durumu sebebiyle mübhem hadise benzeyen bir yön bulunmaktadır.

Mechûlü'l-ayn: Adı belli olduğu halde hadis öğrencisi olup olmadığı bilinmeyen, kendisinden tek râvinin hadis rivâyet ettiği ya da ismi ibhâm edilen râvidir.⁴⁰ Aslında bu yönüyle mübhem râviyi meçhul içinde değerlendirmek mümkündür. Ancak muhaddisler hakikati benzemiş olsa da mübhem râvi için özel bir kullanım ortaya koymuşlardır.⁴¹ Ayrıca meçhul kişi sadece senedde bulunmaktayken mübhem kişi hem senedde hem de metinde bulunmaktadır. Yine senedde mübhem râvi bulunan hadiste eğer o râvi tasrih edilmezse mübhemlik ortadan kalkmaz ve o hadis makbul olmaz. Ancak senedinde meçhul râvi bulunan hadiste tanınan iki âlimin o râviden hadis rivâyet etmesi durumunda meçhul râvi cehaletten kurtulur ama adâleti sabit olmaz.⁴² *Mechûlü'l-ayn* olan

Naim, *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecdî-i Sarîh Tercümesi ve Şerhi*, 289.

³⁸ Emin Aşıkutlu, "Meçhul", 286.

³⁹ Babanzâde Ahmed Naim, *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecdî-i Sarîh Tercümesi ve Şerhi*, 289.

⁴⁰ Aydın, *Hadis İstılahları Sözlüğü*, 173.

⁴¹ Mahmud Tahhân, *Teyşîru mustalahi'l-hadîs*, (Riyâd: Mektebetu'l-ma'ârif, 2011), 151.

⁴² Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye fî ilmi'r-rivâye*, 103, Talat Koçyiğit, *Hadis Usûlü*, 125.

râviden tanınan iki âlim hadis rivâyet etmemiş ve o kişi tespit edilememişse adı sanı belli olmayan râvi hükmünde yani mübhem hükmünde olup rivâyeti kabul edilmez. Meçhul râvi sahâbî olursa, “الصحابه كلهم عدول”⁴³ prensibini kabul eden Ehl-i sünnet âlimlerine göre hadis makbul olur.⁴⁴

2.3. Mübhem-Mühmel İlişkisi

Mühmel: İsmi, nisbesi, lakabı veya künyesi başka râvilerin isim, nisbe, lakap veya künyesine benzer olup kim olduğu açık şekilde ortaya konulmayan râvi veya bu râvilerin bulunduğu rivâyettir.⁴⁵ Bu tarz râvilere ve rivâyetlere birçok hadis kitabında rastlamaktayız. Durumun bu kadar yaygın olmasının temel sebebi, o râvilerin kendi dönemlerinde veya bölgelerinde o kadarcık bilgiyle tanınır olmalarıdır. Mühmel kavramı bazı hadis usûlü kaynaklarında “müttefik ve müfterik” başlığı altında incelenirken bazılarında bizzat *mühmel* başlığı altında incelenmiştir.

Mühmel rivâyetlerin mübhemden ayrıldığı en temel nokta sadece senedle olan ilişkisidir. Ayrıca mübhem hadiste kişi ismi belli değilken, mühmel hadiste kişi ismi belli ancak ismin kim için kullanıldığı belli değildir. Durum böyle olunca senedde mübhem râvi bulunan hadisin sıhhati problemlidir. Ancak senedinde mühmel râvi bulunan hadiste eğer o râviler *sika* ise hadis makbuldür. Yani mühmel hadiste râvinin durumunu araştırmak mümkündür.

Mühmel râviyi tespit etmek mübhem râviyi tespit etmekten daha kolaydır. Nitekim mübhem râvi hadisi rivâyet eden hocasına, farklı rivâyetlere ve yaşadığı bölge veya bulunduğu tabakaya bakılarak tespit edilebilir. Örneğin; sahabe tabakasında birden fazla Abdullah ismi olsa da hadislerde “an Abdillâh” denildiğinde Abdullâh b. Mes’ûd kastedilmiştir.⁴⁶

⁴³ “Sahabin hepsi adildir” prensibinin kapsamı özellikle onların Hz. Peygamber’e (s.a.s.) söylemediği sözleri isnat etmemeleridir.

⁴⁴ es-Suyûtî, *Tedribü’r-râvi fî şerhi takrîbi’n-Nevevî*, 275.

⁴⁵ en-Nevevî, *İrşâdu tullâbi’l-hakâik*, 197-200; Irâkî, *el-Müstefâd min mübhemâti’l-metn ve’l-isnâd* 1/28; Mahmud Tahhân, *Teyâsîru mustalahi’l-hadîs*, 258-259; Abdullah Aydın, “Mühmel”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 31/522; Abdullah Aydın, *Hadis Istılahları Sözlüğü*, 205.

⁴⁶ Abdullah Aydın, “Mühmel”, 31/522.

Hadis âlimlerini mübhem şahısları tanımaya yönlendiren ve bu alanda çalışmalarına medar olan iki önemli kıssa vardır. Bunlardan birisi, Abdullah b. Abbas'ın "*Kim Allah ve Resûlü uğrunda hicret ederek yurdundan çıkar da...*"⁴⁷ âyetinde ifade edilen şahsın kim olduğunu öğreninceye kadar on dört yıl çabalamasıdır. Diğer kıssa ise, "*İkiniz de Allah'a tövbe ederseniz...*"⁴⁸ âyetinde geçen iki kadının kimliğini yine Abdullah b. Abbas'ın uzun bir süre araştırması daha sonra Hz. Ömer'den o kişilerin Hz. Âişe ve Hz. Hafsa olduğunu öğrenmesidir.⁴⁹

Mübhem şahıslar tarihi süreçte muhaddisler tarafından araştırılmış ve birtakım yollarla tespit edilmeye çalışılmıştır. Nitekim o yolları şöyle sıralayabiliriz:

Hadisin diğer rivâyetleri araştırılarak; zira mübhem râvi diğer rivâyetlerde tesmiye edilmiş olabilir.⁵⁰

Siyer, tabakât ve diğer âlimlerin açıklamalarından ki bu açıklamaların hepsi o mübhem kişi hakkında olmalıdır.

Mübhem kişiye isnad edilen olayın hangi kişiye isnad edildiğini gösteren başka bir rivâyetten anlaşılabilir. Ancak Irakî (öl. 806/1404):

"Böyle bir durumda aynı olayın iki ve daha fazla kişi hakkınca gerçekleşmiş olabilir." demiştir.⁵¹

3. Hadis Usûlü Açısından Mübhemi Bilmenin Önemi

Gerek hadisler gerekse onları rivâyet eden râvilerle ilgili birçok çalışma yapılmıştır. Bunun temel nedeni, hadis ilmine hizmet etmenin önemidir. Mübhem de hadis ilminin bir konusu olduğu

⁴⁷ Kur'an Yolu, (Erişim 3 Ocak 2022), en-Nisâ, 4/100.

⁴⁸ et-Tahrîm 66/4.

⁴⁹ Irakî, *el-Müstefâd min mübhemâti'l-metn ve'l-isnâd* 1/31; Şemseddin Sehâvî, *Fethu'l-muğîs*, 4/348.

⁵⁰ Ebü'l-Fazl Zeynüddîn el-İrakî, *et-Takyîd ve'l-izâh limâ utlika ve uğlika min Mukaddimet-i'bni's-salâh*, 2. Baskı, thk: Üsâmetü b. Abdillâh Hayyât, (Beyrut: Dâru'l-beşâiri'l-İslâmiyye, 2008), 2/1352.

⁵¹ Ebü'l-Fazl Zeynüddîn el-İrakî, *Şerhu't-tabsire ve't-tezkire*, 1. Baskı, (Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 2002), 2/288; Irakî, *el-Müstefâd min mübhemâti'l-metn ve'l-isnâd* 1/28, es-Suyûtî, *Tedribü'r-râvi fi şerhi takrîbi'n-Nevevî*, 600; Babanzâde Ahmed Naim, *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrîd-i Sarîh Tercümesi ve Şerhi*, 290.

için bu konuda da çalışmalar yapılmış ve eserler ortaya koyulmuştur. Onların mübhemâta dair eserlerinde hadisin senedinde veya metninde geçen mübhem şahsı bilmenin önemi şu başlıklarla anlatılmıştır:

Bir hadisin senedinde geçen mübhem şahsın bilinmesi o hadisin makbul veya merdud olup olmadığı yani hadisin türünü ortaya koymaktadır ki hadisle delil getirmek için râvinin zatı bilinmelidir.⁵² Hadisin metnini doğru anlamak mübhem şahsın bilinmesiyle mümkün olur. Kim olduğu merak edilen mübhem şahıs tespit edilir. Kulluğunda güzel özellikler taşıyan mübhem şahıs belirlenir ve onun örnek alınacak meziyetleri ortaya çıkar. Rivâyetlerde geçen mübhem kişilere uygun olmayan bir özellik isnâd edildiğinde başkası sanılarak kötü zanda bulunulmaz. Mübhem hadisin başka bir hadis ile ihtilaf ettiği durumlarda metinde geçen mübhem kişinin bilinmesiyle nâsih-mensûh bilgisi ortaya çıkar.⁵³

Mübhem hadisin bilinmesinin önemiyle alakalı İbn Kesîr (öl. 774/1373) farklı bir tespitte bulunmuştur. O, İbn Salâh'ın *Ulûmu'l-hadîs* adlı eserine yazdığı özet çalışmasında şöyle söylemektedir: “Mübhemât ilmi, hadislerin hükmünü bilmeye nispetle değeri az bir ilimdir. Ancak birçok hadis âlimi ve diğer âlimlerin sahip olduğu ilimdir. Bu konuda en önemli nokta, senedde yer alan ibhamın kaldırılmasıdır.”⁵⁴

4. Mübhem'in Sıhhate Etkisi Var mı?

Bir rivâyette mübhem şahsın bulunmasının hadisin sıhhatine etkisi olup olmadığı en önemli konulardan birisidir. Eğer mübhemlik, metinde bulunuyorsa bunun sıhhate etkisi olmadığı açıktır. Metindeki mübhemlik sadece hadisin anlaşılmasıyla alakalıdır.⁵⁵ Tezimiz asıl konusunu bu konuyu kapsamaktadır ki ikinci bölümde bununla alakalı gerekli açıklamalar yapılacaktır.

⁵² Irâkî, *el-Müstefâd min mübhemâti'l-metn ve'l-isnâd* 1/92; es-Suyûtî, *Tedribü'r-râvi fi şerhi takrîbi'n-nevâvî*, 600.

⁵³ Irâkî, *el-Müstefâd min mübhemâti'l-metn ve'l-isnâd*, 1/91-92.

⁵⁴ Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İbn Kesîr, *İhtisâru ulûmi'l-hadîs*, (Riyad: Dâru'l-mîmân, 2010), 356.

⁵⁵ Irâkî, *el-Müstefâd min mübhemâti'l-metn ve'l-isnâd* 1/18; Aşikkutlu, “Mübhem”, 31/436.

Mübhem şahıs senedde bulunursa tespit edilip edilememesi direkt hadisin sıhhatine etki etmektedir. İbn Hacer bu konuda şöyle söylemektedir: “Mübhem olan kimsenin hadisi, ismi zikredilmedikçe kabil edilemez. Çünkü haberin kabul şartı râvilerin adaletidir. İsmi bilinmeyen bir kişinin kim olduğu bilinmezse adaleti nasıl bilinir.”⁵⁶ Bu konuyla alakalı Babanzâde Ahmed Naim (1872-1934) ise şöyle söylemektedir: “Hadîs-i mübhem, mübhem olan râvisi tesmiye edilmedikçe kabul olunmaz. Zira bir haberin şart-ı kabûlü, ruvâtın adaletidir. İsmi mübhem kalan râvinin ise, ismi bile mâruf değildir ki adaletine hükmolunabilsin.”⁵⁷

Hadiste geçen mübhem şahıs sahâbî ise, onun mübhem kalması hadisin sıhhatine engel değildir. Çünkü sahabenin hepsi âdildir ve onların kim olduğunu ve hallerini bilmemek hadisin sıhhatini yaralamaz.⁵⁸ Bazı âlimler ise, mübhem sahâbîden *muan'an* olarak rivâyet edilen hadislerle sema' lafzıyla rivâyet edilen hadisin hükmünün ayrı olduğunu; ilkinin merdud, diğerinin makbul kabul edildiğini söylemişlerdir.⁵⁹

Hadiste geçen mübhem şahıs sahâbî nesli dışındaki bir tabakadan ise bu durumda rivâyetin isnadında zayıflık vardır. Zira o râvinin adaletini tespit edip hadise hüküm vermek için şahıs tasrih edilmedir. Ancak bazı âlimler tarafından tabînin ve iyilikleriyle tanınan asırlarda yaşayan mübhem kişilerin rivâyetlerine sıcak bakılmış ve bunlar rivayet edilmiştir.⁶⁰

Hadiste geçen mübhem şahıs “Bana *sika* haber verdi.” şeklinde zikrediliyorsa en sahih görüşe göre bu rivâyet makbul olmaz. Çünkü bu şahıs başkalarına göre mecruh olmuştur da cerh durumundan bazıları habersiz kalmış olabilir. Bazı âlimler ise “Râvide

⁵⁶ İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar fî tavzîhi nuhbeti'l-fiker*, 116; Şemseddin Sehâvî, *Fethu'l-muğîs*, 4/345.

⁵⁷ Babanzâde Ahmed Naim, *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrîd-i Sarîh Tercümesi ve Şerhi*, 291.

⁵⁸ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye fî ilmi'r-rivâye*, 103, en-Nevevî, *İrşâdu tullâbi'l-hakâik*, 166; İbn Kesîr, *İhtisâru ulûmi'l-hadîs*, 139; Zeynüddîn el-İrâkî, *Şerhu't-tabsire ve't-tezkire*, 1/213.

⁵⁹ İbn Kesîr, *İhtisâru ulûmi'l-hadîs*, 139; İrâkî, *el-Müstefâd min mübhemâtî'l-metn ve'l-isnâd* 1/18.

⁶⁰ İbn Kesîr, *İhtisâru ulûmi'l-hadîs*, 195.

aslanan adalettir.” sözünden hareketle böyle rivâyetleri makbul saymışlardır.⁶¹

Muhaddisler senesinde mübhem şahıs olan hadisin hangi hadis türü içinde değerlendirileceği konusunda iki farklı görüş ortaya atmışlardır. Bu âlimlerin çoğunluğu, böyle bir hadisin isnâdında meçhul râvi bulunan muttasıl hadis olduğunu, bazıları ise, mübhem râviyi dikkate almayarak bu hadisin *münkâtî*’ veya *mürsel hadis* olduğunu savunmuşlardır.⁶²

5. Mübhemât Edebiyatı

“Kalpler gizli şeyleri öğrenmeye can atar.”⁶³ denilerek, temeli hadislerin hıfz ve kitabet dönemine uzanan mübhem kişilerin bilinmesi gayretleri bugüne kadar birçok âlimin çalışmasına alan açmıştır. Âlimler, hadislerdeki mübhem kişileri tespit etmek için araştırmalar yapmış ve kitaplar kaleme almışlardır. Tarihi sürece göz attığımızda Tâbiîn döneminde İbn Cüreyc (öl. 150/767), İbn İshak (öl. 151/768), sonraki dönemlerde ise, Vâkidî (öl. 207/823), Zübeyr b. Bekkâr (öl. 256/870) gibi âlimler ve tarihçiler, tarihî rivâyetlerdeki mübhem kişileri açıklamaya çalışan ilk dönem âlimlerindendir.⁶⁴ Sonraki dönemlerde rical kitaplarında ve müstakil hadis şerhlerinde mübhem kişiler tespit edilmiştir. Ayrıca birçok âlim de bu konuya dair müstakil eserler telif etmiştir.

Şimdi bu müstakil eserlerden bazılarını tanıyalım:

1. Ebû Muhammed Abdülganî b. Saîd el-Ezdî (öl. 409/1018): *Kitâbü’l-gavâmiz ve’l-mübhemât*. Bu alanda eser kaleme alanların neredeyse hepsi el-Ezdî’nin eserinin ilk müstakil kitap olduğunu söylemişler, bu kitaba atıflarda bulunmuşlar ve birçok ictibas yapmışlardır.⁶⁵ el-Ezdî bu mütevazi çalışmasında *el-Câmiu’s-Sahîh* gibi müstakil bir kaynağı gündem etmek yerine farklı kaynaklardan mübhem hadisleri ortaya koymuştur. Eserde 69 rivâyet yer

⁶¹ Babanzâde Ahmed Naim, *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrîd-i Sarîh Tercümesi ve Şerhi*, 291.

⁶² Irâkî, *el-Müstefâd min mübhemâtî’l-metn ve’l-isnâd* 1/19-21.

⁶³ el-Ezdî, *el-Gavâmiz ve’l-mübhemât*, 27.

⁶⁴ Aşıkutlu, “Mübhem”, 31/435.

⁶⁵ Irâkî, *el-Müstefâd min mübhemâtî’l-metn ve’l-isnâd*, 1/32.

almaktadır. İlk önce mübhem hadisi isnadıyla birlikte aktarır, sonra mübhem kişiyi açıklar, sonra da delilleri serdeder. Farklı görüşler söz konusu olursa onları da değerlendirir.⁶⁶ Bu eser, matbu halde olmakla birlikte yazmaları da Beyazıt Devlet ve Bağdat Evkaf kütüphanelerinde bulunmaktadır.⁶⁷

2. Hatîb el-Bağdâdî (öl. 463/1071): *el-Esmâu'l-mübhem fi'l-enbâi'l-muhkeme*. Mübhem şahısların isimlerinin anıldığı 238 hadisin mübhem isme göre alfabetik sıralandığı bir eserdir. Hatîb bu kitabında mübhem ifadelerle anılan veya sadece künyeleriyle zikredilen şahısların kim olduğunu ortaya çıkarmak için birden fazla rivâyeti bir araya getirmiş ve rivâyetin akabinde mübhem kişiyi belirtmiştir. Eserin mübhem kişinin ismine göre alfabetik olarak tertip edilmesi âlimlerce eleştirilmiş ve kitaptan istifadeyi zorlaştırdığı belirtilmiştir. Nevevî ise bu eserden faydanın artması adına ihtisar ve tehzib çalışması yapmıştır. İbnü'l-Cevzî (öl. 597/1201) ise tarih, siyer ve hadis ile ilgili olan *et-Telkîh* adlı eserinin bir bölümünde bu eseri özetlemiştir.⁶⁸ İzzeddin Ali es-Seyyid, Hatîb'in bu eserini tahkik ederek ve sonuna Nevevî'nin çalışmasını da ekleyerek yayımlamıştır.⁶⁹

3. İbnü'l-Kayserânî (öl. 507/1113): *Îzâhu'l-işkâl fi men übhime is-mühû mine'n-nisâ' ve'r-ricâl*. Hadislerin hem senedlerinde hem de metinlerinde geçen mübhem şahısları tespit amacıyla özlü bir şekilde hazırlanan bir eserdir. Bazı âlimler, mübhem şartı taşımayan rivâyetlerin eserde yer almasından dolayı eleştiride bulunmuşlardır. Eser üzerine Arap dünyasında yüksek lisans çalışması yapılmıştır.⁷⁰

4. İbn Beşküvâl (öl. 578/1183): *Kitâbü gavâmizi'l-esmâ'i'l-*

⁶⁶ el-Ezdî, *el-Ğavâmiz ve'l-mübhemât*, 30. (Takdim bölümü)

⁶⁷ Talat Koçyiğit, "Abdulganî el-Ezdî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/205.

⁶⁸ Şemseddin Sehâvî, *Fethu'l-muğîs*, 4/347.

⁶⁹ Irâkî, *el-Müstefâd min mübhemâtî'l-metn ve'l-isnâd*, 1/32-33; Mehmet Yaşar Kandemir, "Hatîb el-Bağdâdî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 16/457.

⁷⁰ Irâkî, *el-Müstefâd min mübhemâtî'l-metn ve'l-isnâd*, 1/34; Mehmet Yaşar Kandemir, "İbnü'l-Kayserânî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/110.

mübheme el-vâkı 'a fî mütûni'l-ehâdîssi'l-müsne. Bu alanda yazılmış en geniş ve en güzel kaynaklardan birisi olduğu belirtilmiştir. Kitapta 324 rivâyet incelenmiştir. İbn Beşkûvâl kitabın sistemini Hatîb'in kitabına benzetmiştir. Ayrıca bazı rivâyetler Hatîb'in rivâyetleriyle aynıdır. Kitapta tertip olmaması eleştirilmiştir. Mahmûd Mağrâvî'nin iki cilt ve İzzeddin Ali es-Seyyid ile Muhammed Kemâleddin İzzeddin'in yine iki cilt halinde neşrettikleri eser ayrıca Cidde'de basılmıştır.⁷¹ İbnü'l-Mülakkın ve Sibt İbnü'l-Acemî (öl. 841/1438) tarafından İbn Beşkûvâl'in bu eserine ihtisar ve zeyl çalışmaları yapılmıştır.⁷²

5. en-Nevevî (öl. 676/1277): *el-İşârât ilâ beyânî'l-esmâ 'i'l-mübhemât*. Nevevî bu eserinde Hatîb'in 238 hadisi mübhem isme göre alfabetik şekilde ele aldığı kitabını ihtisar etmiş, tertip tarzını değiştirerek rivâyetleri sahâbe adlarına göre sıralamış ve eserden istifadeyi kolaylaştırmıştır. Ayrıca mübhem isimlerin okunuşlarını tashih etmiş, Hatîb'in değinmediği isimlere değinmiş ve mübhemâta ilgili değerli bilgiler eklemiştir. Eser İzzeddin Ali es-Seyyid tarafından *el-Esmâ 'ü'l-mübheme*'nin son kısmında yayımlanmıştır.⁷³

6. el-Kastallânî (öl. 686/1287): *el-İfsâh (el-Îzâh) ani'l-mu'cem mine'l-gâmiz ve'l-mübhem*. Sehâvî'nin *el-Îzâh* şeklinde isimlendirdiği bu eserde Kastallânî kendisinden önce bu alanda eser yazan İbn Beşkûvâl gibi âlimlerden bolca istifade etmiş ve kitabında mübhem kişileri harf sırasına göre sıralamıştır.⁷⁴

7. el-Bulkînî (öl. 824/1421): *el-İfhâm limâ fi'l-Buhârî mine'l-ibhâm*. el-Bulkînî vefatından iki yıl önce tamamladığı bu kitabında mübhemâta dair önceki eserlerden farklı olarak müstakil bir kaynakta

⁷¹ Irâkî, *el-Müstefâd min mübhemâtî'l-metn ve'l-isnâd*, 1/35-36; Nadir Özkoyumcu, "İbn Beşkûvâl", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 19/377.

⁷² Şemseddin Sehâvî, *Fethu'l-muğîs*, 4/346-347.

⁷³ el-Bulkînî, *el-İfhâm limâ fi'l-Buhârî mine'l-ibhâm*, 7; Irâkî, *el-Müstefâd min mübhemâtî'l-metn ve'l-isnâd*, 1/33; Mehmet Yaşar Kandemir, "Nevevî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 33/48.

⁷⁴ Irâkî, *el-Müstefâd min mübhemâtî'l-metn ve'l-isnâd*, 1/36; Şemseddin Sehâvî, *Fethu'l-muğîs*, 4/347.

geçen hadisleri ele almıştır. Bu eserde Buhârî'nin *es-Sahîh*'inde geçen mübhem kişileri tespit etmiş ve kitabın kitap ve bab başlığı tertibini bozmamıştır. Ancak müellif hadislerin hem senedlerinde hem de mübhem kişilere atıf yapılan yerleri vererek metinlerde ihtisarda bulunmuştur. Bazen mübhem kişilerle alakalı kıssalara değinmiştir. Mübhem kişileri tespit ederken *es-Sahîh*'teki diğer hadisleri, şerhleri, diğer hadis kitaplarını, mübhemâta dair eserleri, siyer, tarih, tabakât ve rical kitaplarını araştırmıştır.⁷⁵ Bir nüshası Süleymaniye Kütüphanesi'nde kayıtlı olan bu kitabı bazı kaynaklar *Şerhu'l-Buhârî* adıyla zikretmiştir.⁷⁶

8. Ebû Zür'â Ahmed b. Abdurrahîm İbnü'l-'Irâkî (öl. 826/1423): *el-Müstefâd min mübhemâti'l-metn ve'l-isnâd*. Bu eser fıkıh bablarına göre tertip edilmiştir. Müellif bu eseri kaleme alırken *el-Esmâ'ü'l-Mübhem*, *el-İşârât*, *Gavâmizü'l-esmâ'î'l-mübhem* ve *Îzâhu'l-işkâl* adlı kitaplardan beslenmiştir. Ancak müellif kendi tespit ettiği mübhem rivâyetleri de eklemiştir. Konusunun en muhtevalı çalışması olan eser bu eserdir. Abdurrahman Abdülhamîd el-Ber üç cilt halinde yayımlamıştır.⁷⁷

9. Ebû'l-Vefâ Sıbt İbnü'l-Acemî: *İhtisârü'l-gavâmiz ve'l-mübhemâti'l-vâkı'a fi müttûni'l-ehâdîs*. Yukarıda zikrettiğimiz İbn Beşkûvâl'in bu alanda yazdığı eserin muhtasarıdır.⁷⁸

10. İbn Hacer el-Askalânî (öl. 852/1449): *Tesmiyetü men 'urife mimmen übhime fi'l-'Umde*. Cemmâîlî'nin *Umdetü'l-ahkâm* adlı eserine yapılan bir çalışmadır. İbn Hacer bu eserde zikredilen hadislerdeki mübhem şahısları tespit etmiştir.⁷⁹

11. İbn Hacer el-Askalânî: *el-Ecvibetü'l-vâride 'ani'l-es'ileti'l-*

⁷⁵ el-Bulkînî, *el-İşhâm limâ fi'l-Buhârî mine'l-ibhâm*, 9.

⁷⁶ Mehmet Yaşar Kandemir, "el-Bulkînî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6/410.

⁷⁷ Irâkî, *el-Müstefâd min mübhemâti'l-metn ve'l-isnâd*, 1/94; Mehmet Yaşar Kandemir, "İbnü'l-'Irâkî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/90-91.

⁷⁸ İbrahim Hatiboğlu, "Sıbt İbnü'l-Acemî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 37/86.

⁷⁹ Mehmet Yaşar Kandemir, "İbn Hacer", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 19/524.

vâfide min Haleb. Burhâneddin el-Halebî'nin oğlu Ebû Zer el-Halebî'nin kendisine sorduğu kırk kadar soruya verdiği cevapları ihtiva eden bu eserde İbn Hacer, *Sahîh-i Buhârî*'deki bazı hadislerde mübhem ifadelerle zikredilen şahısların kim olduğunu tespit etmiştir.⁸⁰

12. Ebû Zer Ahmed b. İbrahim el-Halebî (öl. 884/1480): *et-Tavzîh li mübhemâtî'l-Câmiî's-Sahîh*. Halebî, Bulkînî'de olduğu gibi Buhârî'nin kitap ve bab başlıkları tertibine uyarak *Sahîh-i Buhârî*'de geçen mübhem hadisleri tahlil ve tespit etmiştir. Kendisinden önce yazılan eserlerden oldukça faydalanmıştır.⁸¹

13. Muhammed et-Tâhir b. Âşûr (1879-1973): *en-Nazarü'l-fesîh*. Müellif bu eserinde *Sahîh-i Buhârî*'de izaha muhtaç gördüğü bazı konu ve kavramları açıklamakla birlikte mübhem kişilerle ilgili de bilgiler ortaya koymuştur.⁸²

Buraya kadar sıraladığımız eserler mübhemâta dair müstakil eserlerdir. Bir de bazı kitapların bazı bölümlerinde mübhem kişiler tespit edilmiştir. Burada özellikle şu iki müellif ve eserlerin gündem edilebilir:

- Ebû's-Seâdât Mecdüddîn İbnü'l-Esîr (öl. 606/1210): *Câmi' u'l-usûl li-ehâdîsi'r-Resûl*. Müellif bu eserinde Kütüb-i Sitte içerisinde geçen hadisleri toplamış ve burada geçen mübhem şahısları tespit etmeye çalışmıştır.⁸³

- İbn Hacer el-Askalânî: *Hedyu's-sârî, el-İsâbe ve Telhîsu'l-habîr*. İbn Hacer sayılan bu eserlerde zikredilen hadislerde geçen mübhem kişileri tespit etmiştir.⁸⁴

Mübhemât konusunda buraya kadar anlattığımız tüm çalışmalar Arap dünyasında yazılmıştır. Türkiye'de ilk çalışma Şahabettin Çağlayan tarafından bir tez çalışması olarak yapılmıştır.

⁸⁰ Mehmet Yaşar Kandemir, "İbn Hacer", 19/529.

⁸¹ Ebû Zerr Ahmed b. İbrahim el-Halebî, *et-Tavzîh li mübhemâtî'l-câmiî'i's-sahîh*, 1. Baskı, (Beyrut: Dâru'l kütübî'l-ilmiyye, 2001), 11.

⁸² Ahmet Coşkun, "İbn Âşûr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 19/334.

⁸³ Irâkî, *el-Müstefâd min mübhemâtî'l-metn ve'l-isnâd*, 1/37.

⁸⁴ Irâkî, *el-Müstefâd min mübhemâtî'l-metn ve'l-isnâd*, 1/37; Şemseddin Sehâvî, *Fethu'l-muğîs*, 4/346-347.

Yazar bu çalışmasından mübhem hadis hakkında bilgiler verdikten sonra *es-Sahîh*'in başından Zekât bölümüne kadar bin beş yüz on iki hadisin metninde geçen mübhem kişiler tespit edilmiştir. Yazar *es-Sahîh*'in tamamındaki hadis çalışmanın bir doktora tezi hüviyetinde olduğunu söyleyerek çalışmasına belli bir bölümle sınırlama getirmiştir. Yazar mübhem hadisi anlattığı ilk bölümde birçok tekrara kaçmış ve bazı konulara değinmemiştir. Yazar çalışmasının ikinci bölümünde hadisleri değerlendirirken bazen şerhlerde yer alan uzun ifadelere kaçmış ve bazı hadislerin açıklamalarını oldukça uzun tutmuştur. Ayrıca bazı hadislerde geçen mübhem kişilere temas etmemiştir.

Sonuç

“Mübhem” kavramı kapalılığı ifade etmesiyle başta Kur’an ayetlerinin sonra da hadislerin daha iyi anlaşılması için üzerine çalışmalar yapılması gereken bir terimdir. Nitekim gerek tefsir gerekse hadis âlimleri bu alanı boş bırakmamışlar; konuyu “mübhemâtü’l-Kur’an” ve “mübhem hadis” başlıkları altında ele almışlardır.

Her ilmin kavramlarında olduğu gibi hadis ilminin kavramları da tarihi serüven içinde olgunlaşmıştır. Bu kavramların olgunlaşma sürecinde geçirdiği evreleri bilmeden o ilmin künhüne vakıf olmak oldukça zordur. “Mübhem” kavramı önceleri mürsel, meçhul ve mühmel kavramlarıyla birlikte ele alınmış olsa da daha sonra kendine özgü “mübhemât” başlığı altında incelenmiştir. Bu incelemeler hem usul ilmi ve hadis ıstılahları açısından olduğu gibi hadis metinlerinde geçen mübhem kişilerin tespit edilmesiyle de yapılmıştır.

Hiz. Peygamber (s.a.s.) döneminden itibaren ilim ehlinin gerek ayetlerde gerekse hadislerde geçen mübhem kişilerle kimlerin kastedildiğini merak ettikleri, bu konuyu araştırma çabası gösterdikleri anlaşılmaktadır.

Usûlü hadis kitaplarında “mübhem hadis” kavramının iki başlık altında incelendiği görülmektedir. Bunlardan ilki olan “mübhemü’l-isnâd” kavramı, isnâd zincirinde bulunan kişilerden

birinin veya birkaçının “racül, imrae, fûlan, vd.” şeklinde ifade edilmesidir. “Mübhem” başlığı altında hadisin kabul ve reddi meselesinin değerlendirildiği alan isnadında mübhem kişilerin bulunduğu hadislerdir. Zira hadise hüküm vermek için râvinin adalet ve zabt bilgisine vakıf olmak önemlidir. Ancak kendisi tanınmayan birisinin adalet ve zabtının bilinmesi mümkün değildir. İsnâdda mübhem râvi zikredilmesinin ana sebeplerinin; hadisi alınan kişinin isminin bilinmemesi, ihtisar, şüphe, meşhurluk ve kusuru gizlemek olduğu saptanmaktadır. İsnadında mübhem râvi bulunan bu tarz hadisler direkt olarak hadisin hükmüne medar olduğu için muhaddisler tarafından daha fazla inceleme yapılan alan olmuştur. Özellikle Buhârî’nin *el-Câmiu’s-Sahîh* adlı eserinde bu rivayetler, metin açısından mübhem rivayetlere göre oldukça azdır. Ayrıca isnâddaki mübhem kişiler farklı rivayetlerde tasrih edilmiştir. Buhârî bu ibhamı genelde ihtisar sebebiyle yapmıştır. Yine Buhârî’de sahâbî râvileri ibham edilmiştir ki, “sahâbenin hepsi adildir” kaidesince bu durumun, hadisin sıhhatine zarar vermediği ortadadır.

Metindeki ibhama gelince bu konu hadisin sıhhatinin belirlenmesinden ziyade hadislerin anlaşılmasıyla alakalıdır. Şöyle ki bir hadiste geçen olayı anlatan kişi, orada yer alan olayın kahramanını, soru soran kişi veya kişileri tanımayabilir, isimlerde şüphe etmiş olabilir, unutulabilir, dinleyenleri isimle meşgul etmek isteyebilir veya da bir hatayı gizleme amacı taşıyabilir. Ancak bu rivayetler daha sonra okunduğunda hadisi okuyan kişi oradaki kimse- nin kim ya da kimler olduğunu merak eder ve öğrenmek ister. İşte hadis âlimleri bu merakı gidermek niyetiyle özellikle metinler üzerinde mübhem kişileri tespit etme çalışmaları yapmışlardır. Nitekim bu tarz hadislerin sayısının oldukça fazla olduğu da bir gerçektir.

Kaynaklar

Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, thk. Şuayb el-Arnaût-Âdil Mürşid, 50 cilt, Beyrut: Müessesetü’r-risâle, 1995-2001.

Aşıkkutlu, Emin, “Meçhul”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*,

- 28/286-288, Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Aşıkutlu, Emin, "Mübhem", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 31/434-436, İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Aydınlı, Abdullah, "Mühmel", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 31/522-523, Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- Aydınlı, Abdullah, *Hadis İstılahları Sözlüğü*, İstanbul: İFAV Yayınları, 9. Basım, 2016.
- Aynî, Ebû Muhammed Bedrüddîn, *Umdetü'l-kârî fi şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, thk. Abdullah, 25 cilt, Beyrut: Dârü'l-kütübî'l-ilmiyye, 2001.
- Babanzâde, Ahmed Nâim, Miras, Kamil, *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrîd-i Sarîh Tercümesi ve Şerhi*, 8 cilt, İstanbul: DİB Yayınları, 2019.
- Bağdâdî, Hatîb, *el-Kifâye fi ilmi'r-rivâye*, Lübnan: Müessesetü'r-risâle, 2013.
- Birgîvî, Mehmed Efendi, *Risaletü usûli'l-hadîs*, trc: Talha Alp, İstanbul: Yasin Yayınevi, 1998.
- Buhârî, Muhammed b. İsmail, *el-Câmiu's-Sahîh*, Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 3. Basım, 2017.
- Bulkînî, Celâluddîn Abdurrahman b. Ömer, *el-İfham limâ fi'l-Buhârî mine'l-ibhâm*, thk. Nureddin Talip, Lübnan: Dâru'n-nevâdir, 2. Basım, 2011.
- Coşkun, Ahmet, "İbn Âşûr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 19/332-335, İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Çağlayan, Şahabettin, *Buhârî'nin Sahîh'inde Geçen Mübhem Şahsiyetler (Bed'u'l-Vahiy Bölümü İle Zekât Bölümü Arasında Yer Alan Hadisler)*, Şanlıurfa: Harran Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018.
- Ebû Dâvûd, Süleyman b. el-Eş'as es-Sicistânî, *Sünenü Ebî Dâvûd*, Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 2015.
- Efendioğlu, Mehmet, "Maktu", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 27/457-458, Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Ezdî, Abdulğani b. Saîd, *el-Çavâmiz ve'l-mübhemât*, thk. Râid Yusuf Cihad, Lübnan: Dâru'l-kütübî'l-ilmiyye, 2006.
- Fîrûzâbâdî, Mecdüddîn Muhammed, *Kâmûsu'l-muhît*, 4 cilt, Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmiyye, 2. Basım, 2007.

- Halebî, Ebû Zer Ahmed b. İbrahim, *et-Tavzîh li mübhemâti'l-câmi'i's-sahîh*, Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 2001.
- Hatîb, Accâc, *Usûlü'l-hadîs*, Beyrut: Dâru'l-fikr, 2009.
- Hatiboğlu, İbrahim, “Sıbt İbnü'l-Acemî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 37/85-87, İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Irâkî, Ebû Zûr'a Abdurrahîm, *el-Müstefâd min mübhemâti'l-metn ve'l-isnâd*, thk. Abdurrahmân Abdulhamîd el-Berr, (Muhakkikin takdim bölümü), Cidde: Dârû'l-Endelüs el-Hadrâ, 1994.
- Irâkî, Ebü'l-Fazl Zeynüddîn, *et-Takyîd ve'l-îzâh limâ utlika ve uglika min Mukaddimeti'bni's-Şalâh*, thk. Üsâmetü b. Abdillâh Hayyât, 2 cilt, Beyrut: Dâru'l-beşâiri'l-islâmiyye, 2. Basım, 2008.
- Irâkî, Ebü'l-Fazl Zeynüddîn, *Şerhu't-tabsire ve't-tezkire*, 2 cilt, Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 2002.
- Itr, Nureddîn, *Menhecü'n-nakdi fi ulûmi'l-hadîs*, Dimaşk, Dâru'l-fikr, 37. Basım, 2018.
- İbn Beşküvâl, Ebü'l-Kâsım, *Kitâbü gavâmizi'l-esmâ'i'l-mübheme*, Beyrut: Âlimü'l-kütüb, 1987.
- İbn Hacer el-Askalânî, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn, *Fethu'l-bârî bi şerhi sahîhi'l-Buhârî*, thk. Abdülkadir Şeybe, 13 cilt, Riyad: Mektebetü'l-melik, 2001.
- İbn Hacer el-Askalânî, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn, *Nüzhetü'n-nazar fi tavzîhi nuhbeti'l-fiker*, Beyrut: Müessesetü'r-risâle nâşirûn, 2014.
- İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn, *İhtisâru 'Ulûmi'l-hadîs*, Riyad: Dâru'l-mîmân, 2010.
- İbn Mâce, Ebü Abdillâh el-Kazvînî, *Sünenü İbn Mâce*, Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 2017.
- İbn Manzûr, Cemâluddîn Muhammed el-Ensârî, *Lisânü'l-Arab*, 10 cilt, Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 2005.
- İtyûbî, Muhammed b. Ali b. Âdem b. Musa el-Vellevî, *Zahîretü'l-'ukbâ fi şerhi'l-Müctebâ*, 42 cilt, Riyad: Dâru'l-Berûm, 2003.
- Kadî İyâz, Ebü'l-Fazl, *eş-Şifâ bi-ta'rîfi hukûki'l-Muştafâ*, Dubai: Câizetü Dubai'l-Devliyyeti, 2013.

- Kandemir, Mehmet Yaşar, “el-Bulkînî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 6/409-410, İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Kandemir, Mehmet Yaşar, “Hatîb el-Bağdâdî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 16/452-460, İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Kandemir, Mehmet Yaşar, “İbn Hacer”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 19/514-531, İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Kandemir, Mehmet Yaşar, “İbnü’l-İrâkî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 21/90-92, İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Kandemir, Mehmet Yaşar, “İbnü’l-Kayserânî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 21/109-111, İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Kandemir, Mehmet Yaşar, “Nevevî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 33/45-49, İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Kastallânî, Muhammed b. Ahmed, *Kitâbu’l-ifsâh ani’l-mu’cemi min îdâhi’l-ğâmizi ve’l-mübhem*, Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2007.
- Koçyiğit, Talat, “Abdülganî el-Ezdî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 1/205, İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- Koçyiğit, Talat, *Hadis Usûlü*, Ankara: TDV Yayınları, 17. Basım, 2018.
- Kur’an Yolu, Erişim 3 Ocak 2022. <https://Kur'an.diyaret.gov.tr/>
- Nesâî, Ebû Abdîrrahmân *Sünenü Nesâî*, Beyrut: Müessesetü’r-risâle, 2017.
- Nevevî, Ebû Zekerîyya, *İrşâdu tullâbi’l-hakâik ilâ ma’rifeti süneni hayri’l-halâik*, Dimaşk: Dâru’l-minhâc, 2019.
- Özkoyumcu, Nadir, “İbn Beşkuvâl”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 19/377-378, İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Öznurhan, Halim, “İstilah”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Ek 1/575-576, Ankara: TDV Yayınları, 2. Basım, 2020.
- Polat, Salahattin, “Mürsel”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 32/52-54, İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Sehâvî, Şemseddin, *Fethu’l-muğîs bi-şerhi elfıyyeti’l-hadîss li’l-İrâkî*, thk. Abdülkerim b. Abdillâh, Muhammed b. Abdillâh, 5 cilt, Riyad: Dâru’l-minhâc, 2005.
- Suyûtî, Ebû’l-Fazl Celâlüddîn, *Tedribü’r-râvi fi şerhi takrîrbi’n-nevâvî* Kahire: Dâru’l-hadîs, 2010.

Şehrezûrî, Ebû Amr Takîyüddîn İbn Salâh, *Ulûmu'l-hadîs*, thk. Nureddîn İtr, Beyrut: Dâru'l-fikr, 2010.

Tahhân, Mahmud, *Teyisîru mustalahi'l-hadîs*, Riyâd: Mektebetü'l-ma'ârif, 2011.

Yücel, Ahmet, *Hadis İstılahlarının Doğuşu ve Gelişimi – Hicri İlk Üç Asır*, İstanbul: İFAV Yayınları, 3. Basım, 2020